

УДК 343

Осадчий Володимир Іванович,
 доктор юридичних наук, професор,
 завідувач кафедри правосуддя
 юридичного факультету
 Інституту управління, технологій та права
 Державного університету
 інфраструктури та технологій,
 м. Київ, Україна

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ: ЗАГАЛЬНІ ЗАУВАЖЕННЯ

Анотація. Досліджено зміст поняття «кримінальна відповідальність». Простежено момент її виникнення та закінчення. Аргументовано наявність позитивної та негативної кримінальної відповідальності. Розкрито співвідношення понять: «кримінальна відповідальність» та «кримінально-правові відносини». Розглянуто механізм реалізації кримінальної відповідальності.

Ключові слова та словосполучення: кримінальна відповідальність; позитивна кримінальна відповідальність; негативна кримінальна відповідальність; кримінально-правові відносини.

Summary. *The Criminal Code of Ukraine has repeatedly used the phrase "criminal responsibility" but does not define it.*

In the theory of criminal law, the phenomenon of criminal responsibility was investigated quite often. Available monographs, a number of scientific articles, relevant sections of textbooks, manuals. The issue of criminal liability was also considered by the Constitutional Court of Ukraine.

However, there is no consensus on criminal liability. Questions remain to be debated, including: what constitutes criminal liability; types of criminal liability; about the moment of its occurrence and termination; on the relation of concepts: "criminal responsibility" and "criminal-legal relations".

This situation does not contribute to a consistent understanding of conceptual criminal law provisions, which may adversely affect the lawfulness of the law enforcement system, respect for human rights and freedoms.

The article explores the meaning of the concept of "criminal responsibility" - the duty of a person assigned to it by a criminal law, not to commit a crime, and in the case of committing - the obligation to be influenced by this law and in fact (real) to have such influence, due functioning (response) of relevant state structures.

Positive and negative criminal liability is justified. Positive Criminal Responsibility is the duty of a person not to commit a crime, negative is a duty in the case of committing a crime to be influenced by the criminal law and to actually (real) suffer such influence. The moment of their occurrence and termination is traced. Positive criminal liability arises from the entry into force of the criminal law. It ends with the fact that a person complies with the requirements of the criminal law. The initial moment of negative criminal responsibility is the moment of committing a

crime. The final is the repayment or withdrawal of a criminal conviction for a particular person (there may be cases of ending criminal liability earlier, according to legal provisions, for example, in the case of release from criminal responsibility in connection with reconciliation of the perpetrator with the victim).

Identity of the concepts of "criminal responsibility" and "criminal-legal relations" is proved. The mechanism of implementation of criminal liability is considered.

The proposed understanding of the content of the concept of "criminal responsibility" will contribute to its holistic perception, observance of human rights and freedoms, ensuring the legitimacy and effectiveness in the activities of state bodies for crime prevention, criminal proceedings, execution of sentences.

Key words and phrases: *criminal liability; positive criminal responsibility; negative criminal liability; criminal law relations.*

КК України неодноразово вживає словосполучення «кримінальна відповідальність», але визначення його не дає. В теорії кримінального права феномен кримінальної відповідальності досліджувався досить-таки часто. Наявні монографічні праці, низки наукових статей, відповідні розділи підручників, навчальних посібників. Питання кримінальної відповідальності розглядав і Конституційний Суд України. Однак єдності поглядів щодо кримінальної відповідальності не досягнуто. Дискусійними залишаються питання, зокрема: про те, що представляє собою кримінальна відповідальність; про види кримінальної відповідальності; про момент її виникнення та закінчення; про співвідношення понять: «кримінальна відповідальність» та «кримінально-правові відносини».

Такий стан не сприяє узгодженому розумінню концептуальних кримінально-правових положень, що може негативно впливати на законність в діяльності правоохоронної системи, дотримання прав і свобод людини.

З'ясовуючи зміст цих проблемних питань, перш за все, зупинимось на окремих позиціях вчених щодо розуміння поняття «кримінальна відповідальність». Коротко оглянемо деякі джерела.

М. І. Бажанов, відзначаючи неоднозначність сприйняття положень щодо кримінальної відповідальності, зауважував таке. Питання це залишається дискусійним. Деякі включають сюди не тільки ретроспективну, але і позитивну відповідальність. Є визначення, які включають лише об'єктивні, а інші — лише суб'єктивні ознаки кримінальної відповідальності і т.п. При цьому, певні ознаки кримінальної відповідальності завжди знаходять своє вираження. Кримінальна відповідальність: пов'язана зі злочином; не тотожна покаранню; обов'язок особи нести відповідь за свої злочинні дії; перетерпіння особливих обмежень, тягот, впливу кримінального закону [1].

А.В. Наумов, говорячи про дискусійність поняття кримінальної відповідальності, виділяє три основні позиції.

По-перше, кримінальна відповідальність розуміється як обов'язок особи, яка вчинила злочин, відповідати за вчинене у відповідності до кримінального закону.

По-друге, під кримінальною відповідальністю розуміється фактична реалізація вказаного обов'язку, тобто в кінцевому результаті реалізація санкції кримінально-правової норми.

По-третє, в останні роки кримінальна відповідальність стала розглядатись в позитивному плані (так звана позитивна кримінальна відповідальність) як відповідальність, що лежить в основі правомірної поведінки і виражається в усвідомленні індивідом свого обов'язку не вчиняти забороненого кримінальним законом злочинного діяння.

При цьому А.В. Наумов зауважує, що кожен з наведених підходів до визначення поняття кримінальної відповідальності цілком має право на існування, бо по-своєму відображає властиві складному феномену кримінальної відповідальності особливості її змісту. Важливо лише правильно визначити цільову спрямованість таких підходів і сферу їх практичного застосування.

В той же час зауважує, що юридична відповідальність, в т.ч. і кримінальна, більше зв'язана із заходами державного примусу, що застосовуються до правопорушника. І в цьому контексті дає таке визначення поняття «кримінальна відповідальність» — це всі заходи кримінально-правового впливу, що застосовуються до особи, яка вчинила злочин [2].

Ю. В. Баулін основні визначення кримінальної відповідальності об'єднує в такі групи:

Перша включає концепції: «відповідальність — санкція», прибічники яких твердять, що кримінальна відповідальність — це реальне застосування кримінально-правової норми, застосування і реалізація санкції.

Друга, чи не найпоширеніша, група концепцій — це концепції «відповідальність – обов'язок», прибічники яких розглядають кримінальну відповідальність як певний обов'язок особи, котра вчинила злочин, перед державою.

Третя група — це концепції «відповідальність — правовідносини», прихильники яких змістом кримінальної відповідальності вважають врегульовані нормами кримінального права суспільні відносини (кримінальні правовідносини).

Четверта група — це концепції «відповідальність — засудження». Її основна риса полягає в тому, що держава засуджує особу, яка вчинила злочин.

Говорячи про доктринальне визначення поняття «кримінальна відповідальність», Ю. В. Баулін констатує, що найбільш правильним є таке визначення, яке б поєднувало певною мірою всі вищеназвані концепції, містило б усі характерні ознаки кримінальної відповідальності, що так чи інакше впливають із закону. Розглядаючи визначення кримінальної відповідальності на підставі чинного КК України, констатує, що кримінальна відповідальність — це передбачені КК вид та міра обмеження прав і свобод злочинця, що індивідуалізується судом та здійснюється спеціальними органами держави [3].

О.О. Дудоров, аналізуючи основні наукові концепції кримінальної відповідальності, дає таке визначення кримінальної відповідальності у її ретроспективному аспекті. Це — особливий кримінально-правовий інститут, у межах якого здійснюється реагування держави на вчинений злочин і який полягає у здійснюваному судом в обвинувальному вирокі осуді порушника

кримінально-правової заборони та, як правило, у застосуванні щодо нього заходів кримінально-правового впливу. При цьому щодо позитивної кримінальної відповідальності даний автор зауважує наступне. Концепція позитивної (перспективної) кримінальної відповідальності піддана жорсткій і, як на мене, справедливій критиці багатьма вченими, які вважають, що правомірна поведінка особи (у тому числі у формі дотримання кримінально-правових заборон) є самодостатньою як у суспільстві, так і в кримінальному праві, реалізується поза межами кримінальної відповідальності і не потребує обґрунтування у вигляді подібних надуманих конструкцій [4].

Позицію про негативну кримінальну відповідальність поділяють й інші вчені.

Так, наприклад, Я. М. Брайнін кримінальну відповідальність розуміє як визначений нормами кримінального закону *обов'язок особи, яка вчинила злочин*, піддатися дії кримінального закону за наявності в діях винного передбаченого цим законом складу злочину [5].

М. Й. Коржанський визначає уголовну⁴ відповідальність як *обов'язок особи, яка вчинила злочин*, дати звіт про свої суспільно небезпечні дії та обов'язок піддатися уголовному покаранню, стерпіти його юридичні наслідки. В той же час, на відміну від позиції Я.М. Брайніна та В. Г. Смирнова, які моментом виникнення кримінальної відповідальності вважають, відповідно, момент притягнення винної особи до відповідальності як обвинуваченого чи момент встановлення вироку, М. Й. Коржанський вважає, що обов'язок особи нести уголовну відповідальність виникає з моменту вчинення злочину. Аргументи: в противному разі порушення уголовної справи, арешт, допити, суд і засудження є безпідставним, свавільним. З моменту вчинення злочину виникають уголовно-правові відносини, в яких реалізується уголовна відповідальність [6].

На наш погляд, «кожен з наведених підходів до визначення поняття кримінальної відповідальності цілком має право на існування, бо по-своєму відображає властиві складному феномену кримінальної відповідальності особливості її змісту».

Викладемо своє розуміння кримінальної відповідальності.

Етимологічне значення терміну «кримінальна відповідальність» наступне. **Кримінальний** — те саме, що карний (Кримінальний кодекс) [7]. **Відповідальність** — покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [8]. **Покладати** — зобов'язувати когось що-небудь робити, примушувати до чогось і т. ін. [9]. **Зобов'язувати** — накладати на когось якісь обов'язки, примушувати виконувати щось [10]. **Обов'язок** — те, чого треба беззастережно

⁴ М. Й. Коржанський пропонував називати кримінальне права уголовним правом. Вважав, що «Руська назва «уголовне право» походить від назви вбивців та покарання. В ст. 3-5 Руської Правди вбивці називались «головниками» а покарання — «головництвом». На цій основі були створені правові норми давньоруського права, за якими наступала відповідальність у **голову** (головою)» // Див.: Коржанський М.Й. Уголовне право України. Частина загальна: Курс лекцій. — К: Наукова думка та Українська видавнича група, 1996, с. 4.

дотримуватися, що слід безвідмовно виконувати відповідно до вимог суспільства або виходячи з власного сумління [11]. *Відповідати* — давати комусь відповідь на питання, звернення тощо [12].

Отже, з етимологічних позицій кримінальна відповідальність передбачає певний зв'язок особи і держави (фактом набрання чинності КК) — держава накладає на особу обов'язок не вчиняти злочину, примушує її виконувати вимоги КК, особа ж зобов'язана дотримуватися цих вимог. Такий зв'язок обов'язково передбачає відносини, стосунки сторін. Інакше кажучи, з набранням чинності КК між державою (в особі відповідних державних структур) та особою виникають певні відносини.

Із філософсько-соціологічних позицій відповідальність також розуміється як поняття, що відображає об'єктивний, історично конкретний характер взаємовідносин між особистістю, колективом, суспільством з точки зору усвідомленого здійснення взаємних вимог, що пред'являються до них [13].

В контексті викладеного, кримінальну відповідальність можна визначити як обов'язок особи, покладений на неї КК, не вчиняти злочину, а у випадку вчинення — обов'язок зазнати на собі впливу КК та фактично (реально) перетерпіти такий вплив, за належного функціонування (реагування) відповідних державних структур.

Таким чином, наша позиція полягає в тому, що є кримінальна відповідальність: а) позитивна (як обов'язок особи не вчиняти злочину) та б) негативна (як обов'язок у випадку вчинення злочину зазнати на собі впливу КК та фактично (реально) перетерпіти такий вплив).

Дана позиція підтверджується й положеннями КК України. В КК йдеться і про позитивну, і про негативну кримінальну відповідальність.

Так, про негативну кримінальну відповідальність читаємо, наприклад, в ч. 1 ст. 6 КК: «Особі, які вчинили злочини на території України, підлягають кримінальній відповідальності за цим Кодексом».

Виходячи виключно з попереднього абзацу, ми констатуємо наявність негативної кримінальної відповідальності — як обов'язку особи, яка вчинила злочин «підлягати кримінальній відповідальності за цим Кодексом». Підлягати — значить підкорятися, підпадати під дію (в контексті нашого дослідження — потрапляти під вплив КК, бути підпорядкованим йому, залежним від нього) [14].

Зауважимо також, що відповідно до ч. 1 ст. 2 КК, підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом.

Зважаючи на це положення, було б неправильно робити висновок про існування лише негативної кримінальної відповідальності (оскільки в ч. 1 ст. 2 КК кримінальна відповідальність пов'язується із «вчиненням особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим Кодексом»). Такий висновок протирічив би іншим положенням КК.

Зокрема, положенням ст. 1 КК. Відповідно до ст. 1 КК «Завдання Кримінального кодексу України», Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і

безпеки людства, а також *запобігання* злочинам. Для здійснення цього завдання Кримінальний кодекс України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили.

Наведене положення означає, що норми КК адресуються невизначеному колу осіб, і ці особи повинні беззастережно дотримуватись і безвідмовно виконувати вимоги цих норм. Самим фактом свого існування КК, впливаючи на свідомість осіб, попереджає їх про можливі наслідки у випадку недотримання його вимог. Крім того, кримінально-правове забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин зобов'язує службових осіб відповідних державних органів належним чином виконувати покладені на них обов'язки. Таким чином відбувається запобігання злочинам. І це свідчить про існування позитивної кримінальної відповідальності.

Про те, що факт існування кримінально-правових заборон чинить позитивний вплив на поведінку людей (тобто КК запобігає злочинам) свідчать і соціологічні дослідження. Ще в 1925 р. професор М. М. Ісаєв з групою студентів проводили дослідження «незлочинного населення» з метою з'ясування, як загроза покарання впливає на поведінку. Серед інших було задано й таке запитання: «Доводилось вам бути в такому стані, коли вчинення кримінально-караного діяння було зручно за даних обставин, але діяння не було вчинено?». 19,6 % чоловіків та 20 % жінок відповіли, що діяння не вчинили через страх покарання. Отже, не вчинення злочинів обумовлюється різними мотивами, в т. ч. і страхом покарання [15].

Враховуючи нашу позицію про існування як позитивної, так і негативної кримінальної відповідальності, момент виникнення тої й іншої відповідальності — різний.

Позитивна кримінальна відповідальність виникає з моменту набрання чинності КК. Відповідно до п. 1 Розділу 1 Прикінцевих та Перехідних положень КК України, «цей Кодекс набирає чинності з 1 вересня 2001 року». Саме з цього моменту й існує позитивна кримінальна відповідальність.

Початковим моментом негативної кримінальної відповідальності є момент вчинення особою злочину. Ми поділяємо наведену вище позицію професора М. Й. Коржанського про те, що «віддалення» цього моменту на більш пізній час означало б незаконні дії службових осіб, наприклад, по фізичному чи процесуальному затриманню підозрюваного.

Щодо співвідношення понять «кримінальна відповідальність» та «кримінально-правові відносини». Однозначного розуміння такого співвідношення в теорії кримінального права немає [16].

Визначаючи кримінальну відповідальність як обов'язок особи, покладений на неї КК, не вчиняти злочину, а у випадку вчинення — обов'язок зазнати на собі впливу КК та фактично (реально) перетерпіти такий вплив, за належного функціонування (реагування) відповідних державних структур, констатуємо, що такий обов'язок сторін виникає з набранням чинності КК (позитивна кримінальна відповідальність) чи фактом вчинення злочину (негативна кримінальна відповідальність).

Фактом прийняття КК здійснюється правове забезпечення охорони найважливіших суспільних відносин. Встановлюються певні заборони і дозволи.

Порушення заборон тягнуть певні наслідки. Цим самим визначається і певна поведінка осіб. Особи, до яких звернений КК, зобов'язані дотримуватися його вимог, маючи право, при дотриманні таких вимог, на не притягнення їх до відповідальності свавільно, а у випадку вчинення злочину — на реагування відповідними державними структурами в рамках закону. Інша сторона — службові особи, на яких держава покладає обов'язок запобігання злочинам, здійснення досудового розслідування, судового провадження, виконання покарань зобов'язані реагувати тільки на факти порушення закону і мають право діяти лише передбаченими законами методами.

Отже, фактом визначення кола злочинів та покарань, що застосовуються до осіб, що їх вчинили (інакше кажучи, — з набранням чинності КК), встановлюються свідомі вольові суспільні відносини (категорія, яка характеризує взаємозалежність елементів певної системи [17]), що виникають і здійснюються на основі норм права, учасники яких пов'язані закріпленими в нормах права взаємними правами та обов'язками, реалізація яких забезпечується можливістю застосування державного примусу [18]. Оскільки ці відносини визначені КК, вони є кримінально-правовими.

Викладене щодо кримінальної відповідальності та кримінально-правових відносин дозволяє констатувати тотожність їх змісту.

Як реалізується кримінальна відповідальність (кримінально-правові відносини)?

Поділяючи позицію про існування позитивної кримінальної відповідальності, ми констатуємо, що моментом виникнення кримінально-правових відносин є момент набрання чинності КК, прийнятого Верховною Радою України. Норми КК зобов'язують невизначене коло осіб, в межах чинності КК, не вчиняти злочинів (позитивна кримінальна відповідальність). При цьому гарантують, надають право особам на не притягнення їх безпідставно до кримінальної відповідальності. Відповідно і державні органи, в компетенції яких вирішувати питання кримінальної відповідальності, зобов'язані реагувати лише на факти вчинення злочину і діяти лише в рамках наданих прав. Невчинення злочину особою та не притягнення її свавільно до кримінальної відповідальності означає гармонійний розвиток кримінально-правових відносин. Отже, позитивна кримінальна відповідальність реалізується фактом дотримання вимог КК не вчиняти злочину при належному функціонуванні (реагуванні) відповідних державних структур.

Об'єктивними ознаками відносин позитивної кримінальної відповідальності є наявність кримінально-правових приписів (дозволів та заборон), дотримання сторонами вимог цих приписів, суб'єктивними ознаками — обов'язок сторін діяти відповідно до цих приписів.

Коли ж особа вчиняє злочин, вона зобов'язана відповідати за нього, перетерпіти передбачені КК заходи реагування за вчинене при дотриманні наданих їй законом прав. Державний орган зобов'язаний реагувати щодо особи, яка вчинила злочин, але лише в рамках прав, визначених законом (негативна кримінальна відповідальність). Об'єктивними ознаками відносин негативної кримінальної відповідальності є наявність кримінально-правових приписів (дозволів та заборон); вчинення діяння, передбаченого КК, що містить склад

злочину; належне реагування на вчинене; реальне перетерпіння заходів, передбачених за вчинене діяння; суб'єктивними ознаками —обов'язок сторін діяти відповідно до цих приписів.

Негативна кримінальна відповідальність, як обов'язок зазнати заходів впливу КК, перетерпіти їх реально, «породжує» виникнення інших видів відносин, через які і може бути реалізована. Тому подальше реагування державного органу на вчинення особою злочину відбувається в рамках кримінально-процесуальних відносин, які не усувають кримінально-правових відносин. Адже особа, яка вчинила злочин, зобов'язана відповідати за вчинене, перетерпіває заходи впливу, передбачені КК, маючи право на законне розв'язання питання. Відповідні державні органи зобов'язані реагувати на факт вчинення злочину в рамках наданих прав. Права і обов'язки сторін кореспондуються між собою: особа зобов'язана відповідати за вчинене, державні органи реагувати на злочин. Особа, яка вчинила злочин, має право на неупереджене реагування, а органи держави — діяти лише по закону. Все це обумовлюється фактом існування кримінально-правових відносин.

З набранням законної сили вироку суду, подальша реалізація негативної кримінальної відповідальності — відбування засудженою особою покарання відбувається в рамках кримінально-виконавчих відносин, поява яких обумовлюється саме кримінально-правовими відносинами. Кримінально-процесуальні відносини на цей момент себе вичерпали, але кримінально-правові відносини продовжуються. Адже особа, яка вчинила злочин, зобов'язана перетерпіти передбачені КК заходи реагування, визначені вироком суду, і починає відбувати призначене їй покарання, маючи відповідні права. А державний орган — виконує покарання і вправі діяти лише відповідно до закону. Адже покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність.

Факт відбуття особою покарання означає, що кримінально-виконавчі відносини в даному конкретному випадку вичерпались. Кримінально-правові відносини продовжують свої «життя», за винятком, коли фактом відбуття покарання судимість погашається. І лише з погашенням чи зняттям судимості негативна кримінальна відповідальність щодо конкретної особи себе вичерпує (можливі випадки закінчення негативної кримінальної відповідальності раніше, згідно до правових встановлень, наприклад, у разі звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням винного з потерпілим).

Викладене розуміння кримінальної відповідальності сприятиме цілісному її сприйняттю, дотриманню прав і свобод людини, забезпеченню законності та ефективності в діяльності державних органів по запобіганню злочинам, в кримінальному провадженні, виконанні покарань.

Література:

1. Бажанов М. И. Уголовное право Украины. Общая часть: Конспект лекций. — Днепропетровск: Пороги, 1992, с. 23-24.
2. Наумов А. В. Российское уголовное право. Общая часть: Курс лекций. — 2 –е изд. перераб. и доп. — М.: Изд-во БЕК, 1999, с. 260-261.
3. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. — К.: Атіка, 2004, с.16-30.

4. Дудоров О. О. Кримінальна відповідальність: аналіз основних наукових концепцій. Цитується по виданню: Дудоров О. О. Вибрані праці з кримінального права. — Луганськ: РВВ ЛДУВС ім. Є. О. Дідоренка, 2010, с.81-91.
5. Брайнин Я. М. Уголовная ответственность и ее основание в советском уголовном праве. — М.: Юрид. лит., 1963, с. 25.
6. Коржанський М. Й. Уголовне право України. Частина Загальна: Курс лекцій. — К.: Наукова думка та Українська правнича група, 1996, с. 60.
7. Новий словник української мови. В 3-х томах. — К.: Видавництво «Аконіт», 2008, т. 2, с. 6.
8. Новий словник української мови. В 3-х томах. — К.: Видавництво «Аконіт», 2008, т. 1, с. 317.
9. Новий словник української мови, т. 2, с. 766.
10. Новий словник української мови, т. 1, с. 775.
11. Новий словник української мови, т. 2, с. 410.
12. Новий словник української мови, т. 1, с. 317.
13. Философский энциклопедический словарь. — М.: Сов. Энциклопедия, 1983, с. 469.
14. Новий словник української мови, т. 2, с. 650.
15. Цит. по монографії: Волков Б. С. Проблема воли и уголовная ответственность. — Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1965, с. 124.
16. Див., напр.: Тащилин М., Годило Н. Уголовная ответственность и формы ее реализации // Уголовное право. — 2004. — №4. — С. 53-54; Журавлев М., Журавлева Е. Понятие уголовной ответственности и формы ее реализации // Уголовное право. — 2005. — №3. — С. 28-31, а також наведені в даній статті наукові праці згаданих вчених.
17. Философский энциклопедический словарь, с. 470.
18. Теорія держави та права: Навчальний посібник. — К.: НАВС, Освіта України, 2017, с. 194.